

СЕКЦІЯ 1. МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 027.8(477.81)«1962/1991»

**СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ ШКІЛЬНИХ БІБЛІОТЕК В УКРАЇНІ
(1962–1991 рр.)**

Баліка Л.М., здобувач
кафедри теорії і методики виховання
Рівненський державний гуманітарний університет

У статті проаналізовано діяльність шкільних бібліотек України в 1962-1991 рр. Акцентовано увагу на ролі закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям», який знаменував собою новий етап розвитку народної освіти та навчання, зокрема діяльності шкільних бібліотек; здійснено аналіз нормативно-правових документів діяльності шкільних бібліотек. З'ясовано, що основними завданнями шкільної бібліотеки досліджуваного періоду було визначено виховання в учнів любові до книги, культури читання, формування інтересу до читання, вміння користуватися бібліотекою, прищеплення учням потреби в читанні.

Ключові слова: школа, шкільна бібліотека, функціонування шкільної бібліотеки, дитяче читання, бібліотечно-бібліографічні знання, форми і методи бібліотечної роботи.

В статье проанализирована деятельность школьных библиотек Украины в 1962–1991 гг. Акцентируется внимание на роли закона «Об укреплении связи школы с жизнью», ознаменовавшего новый этап развития народного образования, в частности деятельности школьных библиотек; осуществлен анализ нормативно-правовых документов деятельности школьных библиотек. Выяснено, что основными задачами функционирования школьной библиотеки исследуемого периода были определены воспитание у учеников любви к книге, культуры чтения, формирование интереса к чтению, умения пользоваться библиотекой, прививание ученикам потребности в чтении.

Ключевые слова: школа, школьная библиотека, функционирование школьной библиотеки, детское чтение, библиотечно-библиографические знания, формы и методы библиотечной работы.

Balika L.M. THE SPECIFICITY OF FUNCTIONING OF SCHOOL LIBRARIES (1962–1991)

The article deals with the problem of analyzing the activity of school libraries in 1962–1991. The attention is focused on the role of the law of Ukraine «On strengthening the connection of school with life», which marked a new stage in the development of public education and training, particularly activity of school libraries; legal documents about activity of school libraries are analyzed. It is clarified that the main tasks of school libraries in the investigated period was to determine the formation in students love to books, to culture of reading, formation the interest of reading, ability to use the library, instilling in student's love of reading

Key words: school, school library, functioning of school libraries, children's reading, bibliographic knowledge, forms and methods of library work.

Постановка проблеми. У вихованні розвиненої та конкурентоспроможної особистості одним із важливих чинників є бібліотеки, зокрема шкільні. У «Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» [19] окреслена система завдань, які потребують вирішення, серед яких – побудова ефективної системи національного виховання на засадах загальнолюдських, полікультурних, громадянських цінностей, забезпечення морально-духовного, фізичного, культурного розвитку дитини, формування соціально зрілої творчої особистості, громадянина України й світу, підготовка молоді до свідомого вибору сфери життєдіяльності. У документі наголошується на важливості самореалізації кожної особистості, різнобічного та своєчасного розвитку дітей і підлітків, їх творчих

здібностей, закладання основ для виникнення навичок самоосвіти. Вирішення окреслених завдань можливе за допомогою книги, інтересу до читання, який значною мірою формують шкільні бібліотеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання з історії розвитку бібліотек досліджували сучасні науковці В. Медведєва, В. Мозгова, П. Рогова та ін. [8; 25]. Проблема розвитку й функціонування шкільних бібліотек присвячені роботи учених Т. Жукової, О. Зуєвої, Є. Іванової, О. Ястребцевої та ін. [1; 4; 5]. На сьогодні існує ряд ґрунтовних досліджень окремих аспектів історії розвитку бібліотек (Н. Ашаренкова, Н. Бачинська, Л. Гільманова, Т. Долбенко, Н. Дяченко, В. Загуменна, Т. Ківшар, В. Лутовінова, О. Матвійчук, Т. Новальська, Н. Новікова,

О. Пилипенко, М. Сенченко, М. Слободяник, Г. Швецова-Водка та ін.) [7; 10].

Водночас історіографічний огляд дає підстави стверджувати, що, попри намагання сучасних учених проаналізувати окремі аспекти діяльності шкільних книгозбірень, цілісний погляд на специфіку функціонування шкільних бібліотек в історико-педагогічному контексті відсутній, що зумовило необхідність подолання цієї прогалини у вигляді пропонованої наукової розвідки.

Постановка завдання. Метою статті є визначення особливостей діяльності шкільних бібліотек України в 1962–1991 роках.

Виклад основного матеріалу. Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям та подальшим розвитком навчання в СРСР» (1958) став підґрунтям діяльності і для шкільних бібліотек, які свій план роботи складали на основі загального навчально-виховного плану роботи школи. Шкільні бібліотеки активно брали участь у житті школи, являлися центром позакласного читання. Одна з головних характерних особливостей роботи шкільної бібліотеки – масовість; разом з учителями бібліотекарі керували читанням цілих класів.

У 1962 р. було прийняте «Положення про шкільну бібліотеку» в контексті реформи 1956–1964 рр., ініційованої М.С. Хрущовим, яка була зумовлена десталінізацією, певною демократизацією суспільства, науково-технічною революцією та перебудовою економічної сфери, й спричинила зміни в освіті, зокрема в діяльності шкільних бібліотек. У цьому Положенні Міністерством освіти Української республіки чітко визначалась обов'язковість створення шкільної бібліотеки в кожній початковій, восьмирічній, середній школі тощо, окреслено її завдання як структурного підрозділу школи [16].

У зв'язку з переходом від семирічної до обов'язкової восьмирічної освіти та від десятирічної до одинадцятирічної в районах і областях переглядали мережу шкіл, визначали їх типи і структуру, з'ясовували питання щодо створення навчально-матеріальної бази та забезпечення педагогічними кадрами. Зміна структури системи освіти відбувалася в бік розширення восьмирічної і середньої освіти (1966–1967 рр. навчалася 6881.2 тис. учнів, або 94% від їхньої загальної кількості) [9]. Восьмирічна і середня школи стали основними типами шкіл у системі народної освіти. Інформаційно-бібліотечному обслуговуванню приділялася особлива увага. Так, в Україні (1969 р.) налічувалося 25 700 шкільних бібліотек. При Міністерстві освіти УРСР було створено науково-методичну раду для ме-

тодичного керівництва бібліотеками вищих і середніх навчальних закладів [15; 16]. В одному з перших офіційних документів цієї ради наголошувалося на необхідності організувати на базі кращих шкіл роботу методичних комісій шкільних бібліотек.

З 1965 року шкільні бібліотеки згідно з «Положенням про огляд роботи бібліотек шкіл УРСР» активно включилися в огляд-конкурс на кращу бібліотеку [12]. На базі Київського обласного інституту вдосконалення кваліфікації вчителів були організовані курси підвищення кваліфікації шкільних бібліотекарів. Піднімалося питання про необхідність створення постійно діючої секції (кущові або районні) для шкільних бібліотек, які б займалися питанням керівництва дитячим читанням.

Згідно з «Типовим положенням про шкільну бібліотеку» (1975 р.) шкільній бібліотеці було надано нові функції з обслуговування вчителів і переглянуто мінімум бібліотечної техніки [3].

У середині 1970-х рр. співробітники Державної республіканської дитячої бібліотеки розробили програму «Бібліотечно-бібліографічні знання – школярам» для проведення занять з учнями 4-8 класів. Зазначимо, що програма носила рекомендаційний характер і не спричинила кардинальних змін у діяльності шкільних бібліотек. Бібліотечні уроки не мали системності і відрізнялися низькою ефективністю. Цей факт знайшов відображення в рішенні Державної міжвідомчої бібліотечної комісії при Міністерстві культури СРСР від 15 червня 1977 року «Про покращення пропаганди бібліотечно-бібліографічних знань серед студентів, учнів технікумів, професійно-технічних училищ та загальноосвітніх шкіл». У документі відзначався низький рівень роботи з учнями з пропаганди відповідних знань, перераховувалися недоліки та напрямки вдосконалення діяльності [24].

У наказі Міністерства освіти УРСР «Про перехід на безкоштовне користування підручниками учнями загальноосвітніх шкіл Української РСР» (1978) наголошувалося на необхідності створення відділу, що мав займатися бібліотечними фондами шкільних підручників у складі управління шкіл Міністерства освіти УРСР (із п'яти осіб), а також на необхідності ввести в міськвно посаду інспектора і в міськ(рай)вно – посаду методиста бібліотечних фондів шкільних підручників у складі методичного кабінету. Термін використання підручників зріс до чотирьох років, і лише «Буквар» для учнів першого класу видавали щороку новий. Потрібно було організувати при шкільних бібліотеках гуртки «палітурної справи» та провести з

1 січня до 1 вересня 1979 р. республіканський огляд-конкурс на краще збереження навчальної книги під гаслом «Живи, книга» [20, с. 11].

У досліджуваний період шкільні бібліотекарі у своїй роботі з пропаганди книги використовували різноманітні форми і методи, керувались читацькими запитами, застосовували принцип диференційованого підходу до читачів, розвиваючи в учнів свідоме, творче ставлення до книги.

Своєю чергою, 80-ті рр. ХХ ст. характеризуються тим, що оновлення і розвиток матеріальної бази шкільних бібліотек було зумовлено розширенням їх організаційної структури, викликаної відкриттям нових будівель шкіл, при яких були бібліотеки, надавались державні кошти для її облаштування. Необхідною умовою методичного забезпечення нових шкільних програм стала зміна змісту серії «Шкільна бібліотека».

Кожна шкільна бібліотека працювала за планом роботи, який розраховувався на певний відрізок часу. Планування роботи шкільної бібліотеки здійснювалося на основі принципів партійності, науковості, перспективності, послідовності, конкретності та координації. Планування роботи шкільної бібліотеки сприяло ефективному обслуговуванню учнів, чіткій організації роботи з книгою [13]. Головним у діяльності шкільної бібліотеки того етапу був комплексний підхід до постановки всієї справи виховання, тобто забезпечення єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання. Це завдання було відображено в плануванні виховної роботи.

У 1982 р. вийшло друге видання програми «Бібліотечно-бібліографічний знання – школярам» для учнів 1-9-х класів, яка стала основою для роботи шкільних бібліотек. Програма була перероблена і доповнена, проте їй були притаманні недоліки попередньої: відсутність систематичності навчання, зв'язку з змістом шкільної освіти, недостатня орієнтація на реальні потреби учнів. Вона, як і раніше, мала не обов'язковий, а рекомендаційний характер. На відміну від попередніх років, уроки бібліотечно-бібліографічної грамотності ставали одним із важливих напрямів діяльності шкільних бібліотек. У цей же час з'являються публікації про досвід організації роботи шкільних бібліотек в українських школах.

Суттєві зміни, які відбувалися в загальноосвітній школі (вивчення предметів на вибір школи, введення факультативів, необхідних конкретній школі, відкриття гімназій та ліцеїв), змушували педагогів та учнів все частіше звертатись до книги, періодичної преси. Тому орієнтування у величезній

кількості літератури, яка виходила масовими тиражами, в періодиці, що відкривала все нові рубрики й поглиблювала зміст статей, уміння вибрати книгу, написати рецензію та інші питання бібліотечно-бібліографічної роботи особливо гостро поставали перед учнями. Тому перед бібліотекарями, педагогами стояло завдання – навчити школярів усьому тому, аби вони могли вільно користуватись ресурсами шкільної бібліотеки.

У кожній області ці питання постійно ставали предметом обговорення й контролю з боку керівних органів освіти. Так, наприклад, працівники кабінету виховної роботи Ровенського обласного інституту вдосконалення вчителів приділяв увагу розробці та впровадженню в практику роботи шкіл бібліотечно-бібліографічних занять із учнями 1-10-х класів. Означене питання виносилося на розгляд під час проведення курсової та семінарської перепідготовки бібліотекарів шкіл та методистів рай(міськ)методкабінетів, відповідальних за роботу шкільних бібліотек [2].

У «Положенні про бібліотечну справу в СРСР» від 13 березня 1984 року [14] підкреслювалося, що повне й остаточне створення єдиної системи бібліотек у СРСР є пріоритетним завданням у справі організації бібліотечного будівництва в країні. Планувався перехід до централізації мережі бібліотек, об'єднання бібліотек у відомчі (галузеві) чи міжвідомчі централізовані бібліотечні системи, якими керували б відповідні великі центральні бібліотеки. Однією з переваг централізації була функціональна спеціалізація кваліфікованих бібліотечних кадрів, підвищення вимогливості до працівників, зменшення непродуктивної витрати часу.

Діяльність шкільних бібліотек організувалася так, щоб надати максимальну практичну допомогу з виховання в підростаючого покоління принципів моралі, любові до Батьківщини, прагнення до знань і суспільно корисної праці. Відповідно до рішення Колегії Міністерства народної освіти УРСР «Про впровадження бібліотечно-бібліографічних знань у школах і ПТУ республіки» почали впроваджуватися нові форми й методи роботи з молоддю: в окремих школах запроваджувався факультативний курс «Основи бібліотечно-бібліографічних знань і роботи з книгою» (1989 р.) для учнів 7-9-х класів [17].

В іншому документі – «Інструкції про створення і поновлення бібліотечних фондів підручників, порядок їх використання за заходи, що забезпечують збереження літератури» (1984 р.) – зазначалося про

посилення контролю за роботою завідувачів шкільних відділів, методистів бібліотечних фондів шкільних підручників, керівників шкіл та зростання їхньої відповідальності за безумовне і повне комплектування літературою загальноосвітніх закладів [22].

У зв'язку з переходом у 1986–1987 навчальному році на навчання дітей із шестирічного віку Міністерством освіти було передбачено конкретні заходи щодо своєчасного забезпечення учнів і вчителів початкових класів підручниками та посібниками для чотирирічної початкової школи.

У наказах, інструкціях, листах постійно ставилися питання про виховання в учнівської молоді бережливого ставлення до книжок та продовження термінів їх використання. Поступово шкільні бібліотеки ставали центрами методичної роботи зі збереження навчальної книги. Усі школи республіки брали активну участь у республіканському огляді-конкурсі на краще збереження навчальної книги [20].

Цікавим у роботі шкільних бібліотек був факт збереження й передачі списаної літератури абітурієнтам, що підтверджує інструкція Міністерства освіти УРСР «Про списання шкільних підручників» (1984 р.) [21]. В інструкції йшлося про те, що списані, але придатні для користування підручники не слід знищувати, а залишати в навчальних кабінетах шкіл, щоб ними могли користуватися ті, хто готувався вступати до середніх спеціальних та вищих навчальних закладів країни.

У квітні 1984 р., коли в країні почалась широкомасштабна реформа загальноосвітньої і професійної школи [11], Міністерством освіти УРСР були розроблені комплексні заходи з реалізації основних напрямів реформи [18]. Зокрема, перед шкільними бібліотекарями постали завдання в справі розгортання пропагандистської та агітаційно-масової роботи. Відповідно, у своїй роботі шкільні бібліотеки широко використовували різноманітні форми і методи впливу на читачів: читацькі конференції, усні журнали, цикли книжкових виставок, диспути і тематичні перегляди літератури, оформлення експозицій, вітрин тощо. Ефективним і популярним заходом в Україні став Республіканський огляд робіт дитячих та шкільних бібліотек із пропаганди книги серед піонерів і школярів, присвячений 60-річчю Всесоюзної піонерської організації ім. В.І. Леніна, заходи до відзначення 60-ої річниці утворення СРСР, Тижні дитячої та юнацької книги.

Аналіз архівних матеріалів та державних постанов дає підстави для висновку про те, що в досліджуваний період практично не розглядалися проблеми шкільництва, натомість урочисто звітувалося про успішні кроки в реформуванні школи.

На початку 1990-х рр. зміни в освітній політиці, виникнення різних типів шкіл зумовили необхідність оновлення нормативної бази бібліотек. У 1991 р. було опубліковано «Типове (тимчасове) положення про бібліотеку загальноосвітньої школи», підготовлене Головною навчально-методичним управлінням загальної середньої освіти Держосвіти СРСР і Державної наукової педагогічної бібліотеки ім. К.Д. Ушинського [25]. Новий документ уточнював поняття «шкільна бібліотека», визначаючи її як «структурний підрозділ школи, що поєднує функції навчальної та спеціальної бібліотеки, яка очолює роботу з книгою в школі»; визначав її функції, додаючи до традиційних (освітньої та виховної) нову функцію – інформаційну. При цьому передбачалася диференціація змісту роботи в залежності від особливостей освітнього закладу. Жорсткий підхід до визначення функцій був замінений більш гнучким, що давав змогу застосовувати різні варіанти і моделі діяльності. У документі простежувалася тенденція до посилення педагогічної спрямованості роботи шкільного бібліотекаря, підкреслювалося, що останній входить до складу педагогічної ради школи. Серед основних завдань шкільної бібліотеки визначались: «виховання в учнів інформаційної культури, любові до книги, культури читання, вміння користуватися бібліотекою, ... прищеплення школярам потреби в читанні» [1]; сприяння різним формам і методам бібліотечної роботи, самоосвіти учнів і педагогічних працівників. Незважаючи на введене поняття «інформаційна культура», мова в документі, як і раніше, йшла переважно про роботу з книгою, про пропаганду бібліотечно-бібліографічних знань, про керівництво читанням.

Висновки. Отже, шкільна бібліотека в досліджуваний період була тим унікальним соціальним інститутом, який акумулював та забезпечував загальнодоступність надбань світової культури, сприяв прилученню дітей і підлітків до історії, культури народу через систему масових та групових заходів. Упродовж 1970–1991 рр. було створено дієву розгалужену систему бібліотечно-інформаційного обслуговування підрастаючого покоління. Значна кількість запланованих заходів, особливо з реалізації реформи шкільних бібліотек,

залишилася на папері. Відсутність власної політики в галузі освіти, науки, культури, вищої і середньої школи позначилися на функціонуванні шкільних бібліотек: широко використовуючи різні форми й методи впливу на читачів, шкільні бібліотеки насамперед впроваджували в життя завдання партії та уряду, активізуючи свою роботу з ідейно-політичного виховання підростаючого покоління через розгортання агітаційно-масової і пропагандистської роботи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антипова В. Б. Образовательная функция школьной библиотеки / В.Б. Антипова // Педагогика. – 2008. – № 3. – С. 34–39.
2. Віценко В.П. Методичні рекомендації по оновленню змісту роботи шкільних бібліотек та визначенню пріоритетних напрямків роботи методиста по бібліотечних фондах підручників / В.П. Віценко, Т.Д. Дем'янюк. – Рівне : РОІУВ, 1990. – 30 с.
3. Доркену А.М. Державна політика з питань розвитку шкільних бібліотек за «Збірником наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР» (1947–1969) / А.М. Доркену // Історія освітянських бібліотек України: наук. зб. / АПН України, ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського; редкол.: П.І. Рогова (голова), К.Т. Селіверстова (заст. голови), Ю.І. Артемов [та ін.]. – Київ : Вирій, 2006. – С. 288–299.
4. Жукова И.Г. Педагогическая система развития читательского интереса младших школьников средствами этнопедагогика : автореф. дис. на соискание ученой степ. канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / И.Г. Жукова ; Саратов. гос. ун-т им. Н.Г. Чернышевского. – Саратов, 2004. – 21 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/pedagogicheskaya-sistema-razvitiya-chitatelskogo-interesa-mladshikh-shkolnikov-sredstvami-et>.
5. Иванова Е. Школьные библиотеки: былое и думы / Е. Иванова // Шкільн. б-ка плюс. – 2011. – № 24. – С. 14–22.
6. Любар О.О. Історія української педагогіки / О.О. Любар, М.Г. Стельмахович ; за ред. М.Г. Стельмаховича. – Київ : ІЗМН. – 1999. – 357 с.
7. Матвійчук О.Є. Бібліотека як соціокультурний інститут: освітньо-виховна місія / О.Є. Матвійчук // Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія. – Київ : НАУ, 2010. – № 2(12). – С. 155–160.
8. Мозгова В.П. Бібліотека навчального закладу / В.П. Мозгова // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В.Г. Кремень. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. – С. 52–55.
9. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР 1917–1967 / відп. ред. А.Г. Бондар. – Київ, 1967. – 482 с.
10. Новальська Т.В. Формування теоретичних та практичних засад вітчизняного бібліотекознавства (за матеріалами Першого Всеросійського з'їзду з бібліотечної справи 1911 року) / Т.В. Новальська // Волин. іст. зап. : зб. наук. пр. – Житомир, 2008. – Т. 1. – С. 179–186.
11. О мерах по решительному улучшению качества подготовки и использования специалистов с высшим образованием в народном хозяйстве: постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР // Правда. – 1987. – 23 марта. – С. 5.
12. Печенежська О. Шкільна бібліотека на сторінках часопису «Радянська школа» (1951–1971 pp.) / О. Печенежська // Шкільна б-ка. – 2007. – № 9. – С. 67–72.
13. Планування роботи шкільної бібліотеки : (методичний лист). – Житомир : ЖОІУВ, 1981. – 12 с.
14. Положение о библиотечном деле в СССР : утв. Указом Президиума Верховного Совета СССР № 10926-х от 13.03.1984 г. // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. – 1985. – № 2. – С. 24–32.
15. Положення про науково-методичну раду М-ва освіти Української РСР: затверджено колегією М-ва освіти УРСР від 18.01.1963 р // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. – 1963. – № 3. – С. 18–20.
16. Положення про шкільну бібліотеку // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. – 1962 – № 21 – С. 2–3.
17. Про впровадження бібліотечно-бібліографічних занять в школах і ПТУ республіки: рішення колегії М-ва нар. освіти УРСР № 6/48 від 26.07.1989 р. // Інформаційний зб. М-ва нар. освіти УРСР. – 1989. – № 22. – С. 9–15.
18. Про заходи по виконанню Постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР № 281 від 10 лип. 1984 р. «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи»: рішення колегії М-ва освіти УРСР від 8.08.1984 р. // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. – 1985. – № 2. – С. 8–24.
19. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року : Указ Президента України від 25 черв. 2013 р. № 344/2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/15828.html>.
20. Про республіканський огляд-конкурс на краще збереження навчальної книги: постанова колегії М-ва освіти УРСР, Секретаріату ЦК ЛКСМУ, Президії Республіканського правління Товариства книголюбів від 13.12.1978 р. // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. – 1979. – № 5. – С. 11–17.
21. Про списання шкільних підручників : інструкція М-ва освіти УРСР № 1/1-23-319 від 5.07.1984 р. // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. 1984. – № 18. – С. 10–11.
22. Про хід виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 24.11 1977 р № 1029 «Про перехід на безплатне користування підручниками учнями загальноосвітніх шкіл» і заходи по усуненню серйозних недоліків у забезпеченні учнів підручниками : наказ М-ва освіти УРСР, Держкомвидаву УРСР і Укркоопспілки № 372 від 3.12.1984 р. // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. – № 12. – С. 3–15.
23. Рогова П. Соціальне призначення і функції освітянських бібліотек України / П. Рогова // Шкільна б-ка. – 2003. – № 4. – С. 3–8.
24. Руководящие материалы по библиотечному делу: справочник / под ред. В.В. Серова. – Москва : Книга, 1982. – 208 с.
25. Сластенин В.А. Педагогика / В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов ; под ред. В.А. Сластенина. – Москва : Издательский центр «Академия», 2002. – 576 с.